

**Ю. О. КОЗЕНКО. ПОВЕДІНКА ОСОБИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
УЗАГАЛЬНЕННЯ**

Досліджено зміст поняття «поведінка особи», а також, проаналізовано історичне розуміння правових підходів до визначення її суспільної ролі.

Ключові слова: внутрішній імператив, вчинок, історична епоха, мораль, поведінка особи, право, юридична відповідальність.

Исследовано содержание понятия «поведения лица», а также, проанализировано историческое разнообразие правовых подходов к определению ее общественной роли.

Ключевые слова: внутренний императив, историческая эпоха, мораль, поведение лица, право, юридическая ответственность.

Maintenance of concept of the behaviour of the person is investigated in the article, and also, the historical variety of the legal hicks is analysed near determination of it's social role.

Key words: the behaviour of the person, historical epoch, internal imperative, law, legal responsibility, moral.

Соціальний феномен поведінки особи є одним і ключових як для класичної, так і сучасної юридичної науки, бо належить до «вічних» проблем існування суспільства. Але попри загальноновживаність поняття поведінки особи, ця проблема поступово опинилась на маргінесі правничо-гуманітарних досліджень, і тільки на межі ХХ–ХХІ ст. знову набула актуального звучання. В цьому контексті на передній план висувається необхідність особливої уваги до теоретико-історичних аспектів дослідження феномена поведінки особи, конкретних детермінант та соціокультурних форм її самореалізації.

Соціальний феномен поведінки особи споконвічно був предметом дослідження мудреців Сходу і Заходу – Конфуція, Протогора, Сократа, Піфагора, Арістотеля, М. Падуанського, М. Монтеня, Н. Мак'явеллі, Г. Гроцію, Ф. Бекона, Г. Гольбаха, Б. Паскала, Ж. Ж. Руссо, Ламетрі, Ч. Беккарія, С. Пуфендорфа, Г. Сковороди, І. Канта, М. Костомарова, Н. Бердяєва, І. Бентама, Дж.-С. Міля, Ф. Ніцше, С. К'єркегора, Е. Дюркгейма, Л. Петражицького, С. Рубинштейна, Ф. Броделя, М. Вишняка, В. Кудрявцева, Р. Русінова, І. Беха М. Орзіха та багатьох інших.

Особа це – цілісність соціальних властивостей людини, продукт суспільного розвитку і включення індивіда в систему соціальних відносин за допомогою активної діяльності і спілкувань¹.

Теоретиками права зазначено, що поведінка особи – це багатоаспектна категорія, яка включає в себе наступні ознаки: це аспект діяльності чи спілкування, які відображають внутрішній стан людини, це поведінка, що фіксується органами відчуття інших суб'єктів, вона є соціально значущою; вона контролюється волею людини².

Підходи до правового розуміння, тлумачення та оцінювання соціального феномену поведінки особи у різні епохи мали свої особливості, закономірності та відмінності. Разом із ним, змін зазнавав і сам феномен поведінки особи, що як і будь-яке соціально-правове явище здатне еволюціонувати паралельно із ходом історії. Окрім цього, думки, наміри, вчинки людей завжди впливали та зазнавали впливу з боку явищ природи, подій суспільного, релігійного, політичного життя.

Відтак, починаючи від соціальної формації первісного ладу поведінка особи була чітко регламентована нормами звичаю та вказівками очільника первісного стада, роду, фратрії, племені. Найтяжчим покаранням за непослух було вигнання особи із її племені, що фактично, позбавляло її засобів для існування, а значить і життя.

Однією із найдавніших нормативних пам'яток людства, що тісно чи іншою мірою стосувалися регулювання соціального феномену поведінки особи були Закони Хаммурапі. Вони твердили, що суспільний порядок порушується там, де закони трактуються несправедливо, коли розпорядження правителя надто численні панувати безладу. Своєрідним недоліком вважали те, що в кожній державі є свої закони, що карають за делінквентну поведінку, втім в жодній немає законів, що забезпечили б неодмінне упіймання таких порушників³.

Переходячи до правової думки Далекого Сходу, варто зазначити, що питанням регулювання та впливу на поведінку особи цікавився Конфуцій. На його думку, люди здавна не володіють таким найвищим принципом поведінки як «золота середина». Середина у поведінці – середина між обережністю та нестриманістю. Знайти, точніше говорячи, кожного разу вміти знайти таку середину важко. Звичайно люди або не дуже обережні, або занадто нестримані.

Його основний моральний заповіт: «Те, чого я не хочу, щоб робили мені, я не хочу робити іншим». Втім, людинолюбство тут – якість не усіх людей, а лише шляхетних. У всякому випадку, це не якість низьких людей. Етика та біхевіоризм Конфуція заснована на розподілі людей на «шляхетних людей» та на «дрібних людей» Шляхетна людина – це не лише людинолюбна, високоморальна людина. Це аристократ, якого Конфуцій прямо називає «сином неба». Шляхетна людина вчиняє так, як велить обов'язок, думає про мораль, дрібна людина думає про те, як би краще улаштуватися. Шляхетна людина думає про те, як би не порушити закони, дрібна людина думає про те, як здобути вигоду. Шляхетна людина допомагає робити красиві вчинки і не допомагає робити некрасивих, дрібна людина вчиняє протилежним способом. Проте в контексті соціально-правових засобів регулювання поведінки особи, Конфуцій висловлює більш демократичну думку: «Люди за своєю природою близькі один до одного, лише за своїми звичками вони – далекі». Ось чому, у процесі суспільного виховання не можна робити різниці між людьми⁴.

Мислителі античної Греції і античного Риму відіграли визначну роль в історії формування світової правової думки, зокрема, великим є і їх внесок у дослідження закономірностей поведінки особи. Трактатування закону, як справжнього виразника свободи і спеціального феномену полісного життя – розумної норми політичної справедливості, адекватного правила взаємовідносин вільних і рівних людей, спрямованого на забезпечення інтересів полісу та всіх його членів. При цьому, закон, як норма політичної справедливості, опирається на божественну справедливість і необхідний порядок природи. Відтак, Мілетська школа зазначає: «Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших», «Підкоряйся закону», «Підкоряйся тому законові, який ти постановив сам для себе», «Повелівай не раніше, ніж сам навчишся підкорятися», «Не обмежуйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини»⁵.

На відміну від грецького гуманізму героїзму та ідеї свободи, правова думка Давньоримських мислителів більше сконцентрована навколо інститутів держави та позитивного права, до питання поведінки особи тут активно звертається лише школа стоїків. Їх засновник – Сенека відстоював ідею духовної свободи всіх

людей, незалежно від їхнього суспільного становища. Відповідно до цього, об'єктом і сферою рабства може бути тільки тілесна і чуттєва, але не духовна і розумна частини людини. Раб, відповідно до вчення Сенеки, рівний за натурою з іншими людьми і йому притаманні ті ж душевні якості, що і всім іншим. Всі люди рівні у тому сенсі, що вони «товариші по рабству, оскільки однаково залежать від волі повелінь долі. Цей – раб своїх бажань, той – жадності, а той – честолюбства... Немає рабства більш ганебного, ніж рабство добровільне». Тут же ми зустрічаємо принцип: «Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим»⁶.

Що стосується видатних ідеологів християнської церкви та західної патристики, Томи Аквінського та Аврелія Августина, то серед їхніх правових поглядів на проблематику поведінки особи, головними є моральні і релігійні обов'язки, зокрема повагу до Бога і повагу до людини. Основа в регулювання людських відносин – Вічний Закон. Так, на думку Августина, «коли непоборна пристрасть псує душу і тіло – це проступок; коли вона діє на шкоду іншому – це злочин». Таким чином, покарання ніколи не буває зовнішнім свавіллям, оскільки справедливе покарання, згідно з Августином, вже міститься в самій вині і неминуче впливає з неї: «Справедливе покарання полягає у тому, що людина втрачає те, чим вона не захотіла добре користуватися. Той, хто не захотів вчиняти правильно, коли міг, втрачає цю можливість, коли захоче вчиняти правильно»⁷.

Тома ж вказує на той факт, що людина, на відміну від тварини, керується не інстинктом, а розумом, що їй робить можливим організоване суспільне життя. Цей взаємозв'язок розуму і соціальної організованості Тома виводить з божественної визначеності. До цієї ж визначеності належить і боговстановлення необхідності буття особи, як «політичної» або «суспільної» істоти.

Що стосується, правової думки Середньовіччя, головним чинниками формування поведінки особи стають такі ключові поняття, як справедливість, право, законодавство, Біблію, хоча ці джерела не перекрило впливу на середньовічну правову думку етико-юридичних поглядів давньої Греції та Риму. Разом з тим, вона мала ряд своїх, тільки їй притаманних рис. Наприклад, середньовічна правова думка заперечувала, що на суспільстві лежить вина за вчинення злочину окремою особою, тим самим заперечуючи чинник соціалізації як один із основних у формуванні поведінки особи. Окрім цього, існувала теза про те, що справедливість зобов'язує застосовувати до винних тільки два крайніх заходи: або жорстоке покарання у повному обсязі, або помилювання, таким чином поняття превенції, профілактики, виправлення виключені як такі. У правосвідомості тогочасного суспільства присутня повага до закону, переконаність в його безперечності, віра в його фундаментальне значення для нормального людського співжиття. Для прикладу, Марсілій Падуанський під людськими законами розумів «правила», що регулюють людську поведінку і містять накази, заборони і дозволи, і наділені примусовою силою. Саме у примусовості, як специфічному юридичному атрибуті, він бачить суть законів, які виступають, як приписи людської влади. Ніколло Макіавеллі на зміну середньовічній концепції божественної визначеності, значне місце відводить вільній волі особи. Людина зв'язана певними умовами, обставинами життя, з якими вона узгоджує свої вчинки, проте Макіавеллі, на відміну від середньовічної християнської концепції, відстоює образ людини-борця, творчої особистості, яка йде навіть проти долі. Русійна сила людських вчинків – особисту енергію, яка проявляється, як наполегливість, винахідливість особи. На думку голландського вченого Гуго Гроція засобами регулювання поведінки особи є сама

розумна природа людини, якій притаманне прагнення до діяльності та спілкування, але не будь-якого спілкування, а власне прагнення до спокійного, керованого власним розумом, спілкування людини з собі подібними. Відповідно до соціальної природи людини, їй притаманна здатність до знання і діяльності згідно із загальними правилами. Це дотримання загальних правил спілкування і є, на думку мислителя, «джерелом так званого права у власному розумінні; до нього належить як утримання від чужої речі, так і повернення отриманої чужої речі і відшкодування отриманої від неї вигоди, обов'язок дотримуватися обіцянок, відшкодування шкоди, спричиненої по нашій вині, а також призначення людям заслуженого покарання».

Правова думка епохи Просвітництва характеризується оптимістичними підходами до понять свободи, дозволів та гідності у поведінці особи. У концепції Ж.-Ж. Руссо важливим є те, що він заперечує необхідність наявності правителя і того, ким правлять. Свобода, як і рівність, є найвище благо людей, підкреслював мислитель. Для досягнення такої свободи він висуває ідею народного суверенітету, суть якої полягає у тому, що, укладаючи такий суспільний договір, всі його учасники отримують рівні права. Для цього необхідно, щоб кожен індивід відмовився від прав, що належали йому раніше, зокрема права на захист своєї особи і свого майна, і замість цих прав, базованих на силі, отримав громадянські права і свободи, включаючи і право власності. Після укладення такого договору особа та її майно поступають під захист спільноти. Індивідуальні права, таким чином, набувають юридичного характеру, оскільки вони забезпечуються взаємною згодою і сукупною силою всіх громадян. В результаті суспільного договору, утворюється асоціація рівних і вільних індивідів, що є свідомими настільки, аби самотужки контролювати та регулювати власні вчинки.

Представники німецької школи права зробили доволі значний внесок в наукове обґрунтування інституту поведінки особи. На думку І. Канта, норми суспільної поведінки особи диктує здатність людини до свободи дії на основі вищих безумовних принципів. Ці, породжені розумом, норми містять приписи щодо вчинку, який виступає засобом для досягнення результату як цілі. Такий припис є імперативом, тобто правилом, «яке характеризується належністю, що виражає об'єктивний примус до вчинку, який означає, що, коли б розум повністю визначив волю, вчинок повинен був би неминуче бути вчинений за цим правилом»⁸. Імператив, що визначає тільки волю розумної істоти, незалежно чи буде вона достатня для результату, чи ні – категоричний і, у той же час, виключно практичний закон. Категоричний імператив вимагає від людини завжди і безумовно слідувати правилу: «чини тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти, у той же час, можеш побажати, щоб вона стала загальним законом». Таким чином, Кант проголошує єдиний і рівний для всіх критерій оцінки людської поведінки. Більше того, кожна особистість не повинна вважати себе певною ізольованою самоцінністю, а покликана бути засобом для процвітання, щастя спільноти рівних їй і вільних осіб, а всі вони, у свою чергу, покликані сприяти щастю цієї конкретної особи. Мислитель сподівався, що, завдяки втіленню його етичного вчення, можливе усунення протиріччя між індивідуальним і суспільним, яке є головною проблемою соціального життя людей.

Італійський вчений-кримінолог Чезаре Беккарія розглядав вплив на поведінку особи із ретроспективної сторони, тобто, методами юридичної відповідальності та пенітенціарної системи. На його думку, закон повинен включати в число злочинів

відповідне діяння тільки у тому випадку, якщо в цьому є «абсолютна необхідність». Юридична відповідальність і покарання – логічний наслідок правопорушення. В цьому аспекті вчений висуває ряд прогресивних принципів, на основі яких повинно здійснюватися покарання. Перш за все, це співмірність злочину і покарання, що, по суті, є застосуванням у кримінальному праві більш загального принципу – принципу еквіваленту. На основі принципу співрозмірності, відповідності злочину і покарання Беккарія пропонує побудувати «точну і загальну шкалу злочинів і покарань», в якій би злочини і покарання розмішувалися відповідно і залежно від їхньої шкоди. З принципом співмірності тісно пов'язаний принцип рівності громадян перед кримінальним законом при призначенні покарань. Покарання повинно бути неминучим. «Ресоціалізуючий вплив справляє не стільки суворість покарання, скільки його неминучість» – писав Беккарія. Неминучість покарання виступає, як необхідний аспект законності і обов'язкова умова існування самого права. В іншому випадку руйнується правопорядок. «Впевненість у неминучості, хоча б і поміркованого, покарання справляє завжди більше враження на поведінку особи, ніж страх перед іншим, більш жорстоким, але супроводжуваним надією на безкарність»⁹.

XIX – XX ст. принесли нам свіжі та оригінальні підходи до розуміння соціального феномену поведінки особи. Відтак, на думку представників однієї із нових на той час течій – анархізму (М. Бакунін): «Кожна людина, яка не може робити того, що хоче, і будь-чого, що хоче, має право на бунт, навіть якщо вона одна проти уряду, навіть якщо уряд цей складається зі всіх інших». Своєрідним гаслом анархізму є: «Ані Бога, ані пана». Свободу ці мислителі розуміли, з одного боку, як вроджену властивість людської природи, з іншого – як постійну мету розвитку людини¹⁰.

На думку засновника психологічної школи права Петражицького, поведінка особи і право, в цілому, є продуктом різного роду психологічних настанов, інстинктів (напр. влади-підпорядкування), емоцій. За теорією Петражицького, усі переживання поділяються на правові та моральні. Відмінність між ними полягає в тому, що у правовому переживанні існує, увялення про певних суб'єктів, які мають право вимагати виконання обов'язку. Натомість у моральному переживанні виступає тільки почуття обов'язку – це означає, що моральна емоція викликає обов'язок без одночасного переконання в праві іншого вимагати його виконання. Результатом правового переживання є правова норма, яка виражає зв'язок, що з'єднує обов'язок і правомочність, і який знаходиться у правовому переживанні. Правова норма, як і правове переживання має імперативно-атрибутивний характер. І відповідно, за Петражицьким, право – це етичне переживання, емоції якого мають двохсторонній, імперативно-атрибутивний характер. Петражицький писав: «Усвідомлення обов'язку іншого чи інших по відношенню до нас (усвідомлення нашого права) викликає своєрідне імпульсивне діяння; спонукає нас і заохочує до такої поведінки по відношенню до інших, яка відповідає змістові нашого права. В галузі моралі (в розумінні нашого поділу, тобто у значенні однобічного імперативного безпретензійного усвідомлення обов'язку) цей спосіб мотивування не існує, є з природи речей виключений»¹¹.

На думку Петражицького, право має порівняно з мораллю визначальне значення для життя суспільства. Правові переживання є основними ланками, що регулюють поведінку особи та об'єднують суспільство.

Із приходом XX століття – епохою війн, тоталітарних режимів та розвитку

західних демократій еталон поведінки осіб-представників різних соціальних спільнот суттєво відрізнявся один від одного. Держави, що прямували до розвинутого соціалізму диктували концепцію поведінки зорієнтованої на колектив, масу, державу, всіляко пригнічуючи вияви індивідуального, оригінального, творчого. В цей самий час очільники держав-прихильниць демократичного ладу пропагували ідеї індивідуалізму, приватності та невтручання в особистого життя індивідів, що подекуди переростали у всездозволеність та деморалізацію¹².

Початок нового тисячоліття – епоха глобалізації вносить свої поправки в правове розуміння соціального феномену поведінки особи. Зростання міст, індустріальні трансформації, стагнація традицій – найперший відчутний удар по ідентичності особи. Рекламна пропаганда тих чи інших товарів намагається визначити спосіб життя мільйонів людей. Процес глобалізації впливає на соціальні відносини: для осіб-представників одних націй кордони стають прозорими, для інших – бар'єрами; одні нації користуються благами глобалізації, інші потерпають від неї. Поведінкою мас в епоху глобалізації зачасти керують потоки інформації. Ось чому, сучасні правові підходи до розуміння феномену поведінки особи, повинні базуватися на балансі споконвічних традицій з урахуванням сучасних проблем, тенденцій та перспектив у царині цієї проблеми. Тільки таке юридичне бачення допоможе сформувати ефективний механізм формування поведінки особи в майбутньому.

1. *Щепанський Я.* Элементарные понятия социологии. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.
2. *Зайчук О.В., Оніщенко Н.М.* Теорія держави і права. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 545 с.
3. *Нерсесянц В.С.* История политической и правовых учений. – М.: Наука, 1986. – 843 с.
4. *Конфуций.* Афоризмы мудрости / [Под редакцией В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева, Н. В. Бутромеевой]. – СПб.: Белый город, 2010. – 448 с.
5. *Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г.* Історія політичних і правових вчень. – Х.: Юрінком Інтер, 1999. – 514 с.
6. *Князьков А.А.* Творчество Сенеки. – М.: Гос. узд-во худ. лит-ры, 1957. – 202 с.
7. *Четвернин В.А.* Современные концепции естественного права. – М.: Наука, 1988. – 146 с.
8. *Минаков М.А.* Кантове поняття віри розуму в контексті німецького просвітництва: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 2000. – 18 с.
9. *Курс лекцій.* Криминологія: Учебник / [Под ред. В. Д Малкова]. – ЗАО Юстицинформ, 2004. – 279 с.
10. *Политология:* Учеб. пособ. / Под ред. Г.Т. Тавадова. – М.: Фаир-Пресс, 1998. – 416 с.
11. *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб, 1909. – 205 с.
12. *Thomas L. Friedman.* The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. – Anchor.: Reprint edition, 2000. – 450 p.